

17. Szemantika

A szemantika a nyelvi jelentés vizsgálata. A kifejezés csak a 20. században terjedt el, de a tárgy, amit jelöl, nagyon régi, Platónhoz és Arisztotelészhez nyúlik vissza, s nagy érdeklődést vált ki a filozófusok, a logikusok és (napjainkban) a nyelvészkek körében (65. fej.). A nyelvészeti megközelítés a jelentés tulajdonságait rendszerszerű és objektív módon kívánja tanulmányozni, bevonta a vizsgálatokba a megnyilatkozások és nyelvek lehető legszélesebb körét. E vizsgálat tehát kiterjedtebb sok logikus és filozófus megközelítésénél, aikik a mondatok szűkebb körére összpontosítanak (tipikusan kijelentésekre vagy „propozíciók”-ra) egyetlen nyelven belül. A logikai elemzés mégis jelentős hatást gyakorol a nyelvészeti szemantikára (140. p.).

A jelentés jelentései

C. K. Ogden és I. A. Richards *The Meaning of Meaning* (A jelentés jelentése, 1923) című nagyon fontos, e téma ról szóló könyükben az angol *mean/meaning „jelent/jelentés”* szavaknak 16 különböző jelentését különböztették meg. Néhány ezek közül:

John means to write.

(John írni szándékozik.)

A green light means go.

(A zöld fény azt jelzi, hogy mehetsz.)

Health means everything.

(Az egészség mindenél fontosabb.)

A szemantika és Alice

A szemantikusok egyik kedvenc idézete Lewis Carroll *Tükörországából* (1872, 6. fejezet) való, melyben Dingidungi a feje tetejére állítja a jelentéről alkotott konvencionális felfogásunkat, s ily módon láttatja velünk, mi is az tulajdonképpen. Ha mindenki egyéni módon használná a szavakat, ahogyan Dingidungi javasolja, az eredmény kommunikációs anarchia lenne. Csak bizonyos területeken – például az irodalomban (12. fej.) – fogadhatók el egyéni eltérések a nyelv szemantikai normáitól.

„Ez aztán a dicsőség, mi?
– Nem tudom, mit ért azon, hogy „dicsőség”
– mondta Alice.

Dingidungi megvetően mosolygott.
– Hát persze, hogy nem érted, amíg én meg
nem mondrom. Úgy értem: »Ez aztán az elsőprő erejű érvelés, mi?«

– De hát a »dicsőség« nem jelenti azt, hogy
»elsőprő erejű érvelés« – ellenkezett Alice.

– Ha én használok egy szót – mondta
Dingidungi megrovó hangsúlyjal –, akkor az azt
jelenti, amit én akarok, sem többet, sem kevesebbet!

– Az a kérdés – hitetlenkedett Alice –, vajon
engedelmeskednek-e a szavak.

– Az a kérdés – így Dingidungi –, ki az úr,
és kész.

Alice sokkal zavarabb volt, semhogy erre
bármit is válaszolni tudjon, s így egy perc elmúltával Dingidungi úra rákezdte:

– Mindegyiknek megvan a maga hangulata... különösen az igék, azok a legrártibbak.
A melléknévekkel azt csinál az ember, amit akar,
az igékkel nem... de én féken tudom tartani az
egész társaságot! Kitapogathatatlanság! Csak
ennyit mondok!

– Volna olyan szíves elárulni, hogy ez mit jelent? – kérdezte Alice.

– No, így beszél egy értelmes gyerek –
mondta Dingidungi nagyon elégdetten. – A »kitapogathatatlanság« azt jelenti, hogy erről a témaról már eleget beszéltünk, és most már ideje elárulnod, mi járatban vagy, mert azt hiszem, nem itt akarod leélni a hátralevő életedet.

– Elég sok minden jelent ez az egyetlen szó.
– Alice elgondolkodott.

– Ha ennyire megdolgoztatok egy szót –
mondta Dingidungi –, akkor minden adok neki
jutalmat.

– Aha! – Alice elképedésében egyebet nem
tudott szólni.

– Látnod kéne őket, amikor szombat délután
nonként körém gyűlnek – mondta Dingidungi,
és komolyan ingatta a fejét –, tudod, a járandóságukért.”

(Fordítás: Révbíró Tamás,
Móra Ferenc Kiadó, Bp. 1980)

His look was full of meaning.

What is the meaning of life?

What does 'capitalist' mean to you?

What does 'cornea' mean?

(Tekintete sokatmondó volt.)

(Mi az élet értelme?)

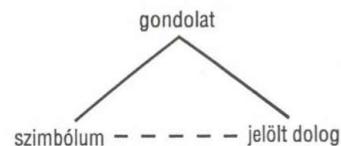
(Mit jelent számodra a „kapitalista” szó?)

(Mire vonatkozik a „szaruhártya” szó?)

elnevezések. Rengeteg szóról nem nyilvánvaló azonban, milyen „dologra” utal: az olyan igékről, mint a kérdezni vagy találni, melléknevekről, mint nehéz vagy népszerű, főnevekről, mint következetesség vagy hagyomány. A szavak zömét, úgy látszik, nem lehet egyértelműen dolgokhoz kötni.

SZAVAK → FOGALMAK → DOLGOK

Ez a felfogás tagadja a szavak és a dolgok közvetlen kapcsolatát, s azt állítja, hogy az pusztán az emberi elme terméke. minden szóhoz tartozik egy kapcsolódó fogalom. Ennek a nézetnek egyik legismertebb megfogalmazása Ogden és Richards (1923, 99. p.) „szemiotikai háromszöge”:

Az utolsó használati mód áll legközelebb a nyelvészeti szemantika tárgyához; de még ez is különleges terület. A kérdésre egy meghatározással kell válaszolni, ami inkább a szótárokra, semmint a minden napí beszédre jellemző szokatlan forma: egy nehéz szót kell „érhetőbben” „lefordítani”. A meghatározások tulajdonságainak tanulmányozása a szemantika fontos területe, de csak részterülete. Sokkal jelenősebb annak vizsgálata, hogyan közvetítenek a szavak és a mondatok jelentéseket a beszéd és az írás köznapi helyezetiben.

A jelentés három felfogása

SZAVAK → DOLGOK

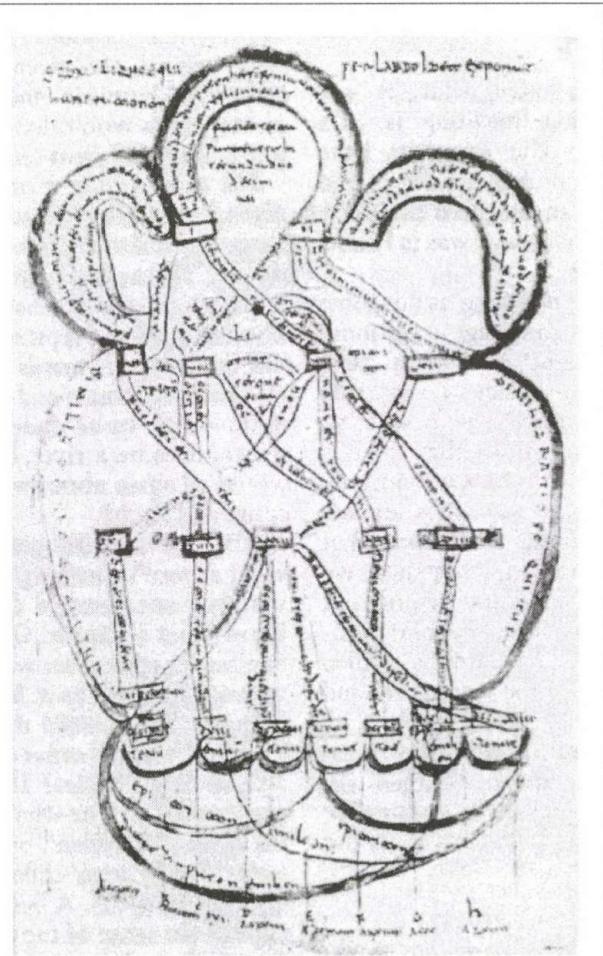
Közkeletű elképzelés, hogy a szavak „megneveznek” dolgokat vagy „utalnak” dolgokra – e nézettel már Platón *Kratílosz* című művében találkozhatunk. Az olyan tulajdonnevek, mint *London*, *Vili*, *Kovács* és *Apu* jól illusztrálják ezt a felfogást, akárcsak sok más szó és kifejezés – például a boltokban az árukra ragasztott vagy a színskálákon látható

Naturalizmus kontra konvencionalizmus

Elsőként a görög filozófusok vitkoztak a jelentés természetéről. A vitában két fő álláspont alakult ki. A leginkább Platón (i. e. 427–347) visszavezethető naturalista álláspont szerint a hangzás és a jelentés között lényegi kapcsolat áll fenn. A főként Arisztotelészhez (i. e. 384–322) köthető konvencionalista álláspont szerint ez a kapcsolat kizárolag önkényes (65. fej.).

Szélsőséges formájában mindenkit nézet tarthatatlannak. Ha igaz volna a naturalista felfogás, meg tudnánk mondani a szavak jelentését pusztán a hangalakjuk után. Csak a hangutánzó szavakra (*vau-vau*, *csobban*) jellemző ez valamelyest (30. fej.), a különböző nyelvekben pedig még ezek is jelentősen eltérnek egymástól. A naturalista gondolkozásmód azonban még mindig gyakran tettek érhető, leginkább bizonyos (például a halállal vagy a szexsel kapcsolatos [83. p.]) szavak mellőzésében, vagy az arra való hajlandóságban, hogy ítéleteket alkossunk a szavak helyénvalóságáról. „Nézze csak meg ezeket, uram – mondta Old Rowley, Aldous Huxley hőse a sárban hempergő disznóra mutatva –, joggal hívják őket »disznónak«.” (Nyár a kaszályban, 1921)

A konvencionalista álláspont közelebb jár az igazsághoz, mivel a szavak és dolgok kapcsolatának önkényességet hangsúlyozza – ezt az elvet a modern szemantika is elfogadja. Semmi nincs a *disznó* szó hangalakjában, ami közvetlen kapcsolatban volna a „dologgal”. Viszont ugyanennyire tarthatatlan az a konvencionalistákra jellemző felfogás, mely csupán mint egy emberek közötti *meggyezést* tekinti a nyelvet a szavak használati módjáról. Ez a gondolatmenet azt feltételezné, hogy korábban már létezett egy nyelv, amelyen először létrejött a megegyezés. A megarai Diodórosz (i. e. 4. sz.) minden esetet olyannyira támogatta a konvencionalista elképzélést, hogy rabszolgáit a görög nyelv viszonyszóival nevezte el!

Sevillai Izidor (kb. i. sz. 555–636) vázlatrajza

A vázlatrajz arra tesz kísérletet, hogy kapcsolatot mutasson ki a szavak alakja és jelentése között. Izidor úgy vélte, meg lehet találni a szó alapjelentését, ha kiderítjük a szó ősi alakját. A problémát *Originum sive etymologiarum libri XX* című munkájának kilencedik könyve tárgyalja, ahol főként a jelentésváltozások és a nyelv eredetének kérdései kapnak helyet.

A legfőbb ellenvetést ezzel a megközelítéssel szemben a „fogalom” azonosításában rejlő leküzdhetlen probléma jelenti. A *hagyomány* szó mögött meghúzódó „fogalmat” semmivel sem könnyebb definiálni, mint azt a „dolgot”, amire a szó utal. Vannak szavak, amelyek jelentését aránylag könnyű fogalmakba önteni, de bizonyosan nincsenek világos vizuális képeink minden szóról, amit kiejtünk. És nincs garancia arra sem, hogy a fogalom, ami eszembe jut, amikor az *asztal* szót használom, azonos lesz azzal, ami az olvasónak eszébe jut.

INGEREK → SZAVAK → VÁLASZOK

Leonard Bloomfield (1887–1949) *Language* (A nyelv, 1923) című könyvében egy behaviorista jelentésfelfogást fejt ki: a jelentés olyasvalami, amit kizárolag a beszédszituáció vizsgálatából ki tudunk következtetni – az inger (S), ami oda vezetett, hogy valaki beszél (r), és a válasz (R), amit a beszéd (s) kiváltott. A folyamatot a következőképpen ábrázolja:

S -----> r..... s -----> R

Bloomfield példájában Jill éhes, meglát egy almát (S), és megkéri Jacket, szerezze meg neki (r); s ennek a nyelvi ingernek (s) hatására Jack ezt meg is teszi (R). Bloomfield szerint r....s jelentése megállapítható kizárolag a kísérő események megfigyelésével. Nagyon sok helyzetben azonban nehéz megállapítani az inger/válasz együttes releváns jellemzőit, például amikor az események fizikai értelemben nem tisztán láthatók (például érzések kifejezések). Még nehezebb kezelní az olyan eseteket, amikor az emberek nem a „megjósolt” módon cselekszenek (például ha Jack azért nem szerezné meg az almát, mert két évvel azelőtt összevezetett Jill-lel Monte Carlóban).

MODERN SZEMANTIKAI

A múltban a szemantikai viták főleg a „jelentés”-nek mint önálló fogalomnak a természetről szóltak. Ezek a vizsgálódások kétségtelenül hozzájárultak ahhoz, hogy többet tudunk a probléma természetről, de a „jelentés” egyetlen elfogadott definíciójától éppoly távol vagyunk ma, mint Platón idejében. Miért van ez így?

Napjainkra elfogadott lett a nézet, hogy a jelentés nem valamiféle nyelvtől elválasztható entitás – miként a mértékek, mint a „magasság” vagy „hossz”, sem rendelkeznek holmi önálló létezéssel. Amikor azt mondjuk, hogy a tárgyaknak „magasságuk van”, az csupán annyit jelent, hogy ennyi és ennyi egységnyi magasak; ebből korántsem következik, hogy a „magasság” egy tárgyaktól függetlenül létező absztrakt tulajdonság. Hasonlóképpen, szól az érvélés, amikor azt mondjuk, hogy a szavaknak „jelentésük van”, az csupán annyit jelent, hogy egy adott mondatban egy bizonyos módon használjuk őket. Az egyes szavak és mondatok jelentése vizsgálható – ezen túl azonban nem létezik semmiféle „jelentés”.

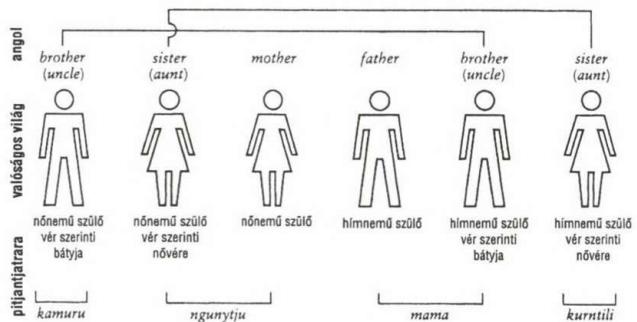
A modern nyelvészeti jelentés vizsgálata tehát nem más, mint annak részletes elemzése, ahogyan a szavakat és

mondatokat meghatározott kontextusokban használjuk. Olyan nézet ez, amelyet sok filozófus és pszichológus magának vall (512. p.). Ludwig Wittgenstein (1889–1951) például ennek fontosságát hangsúlyozza, amikor kijelenti: „egy szó jelentése a szó használata a nyelvben.”

Jelentés kontra jelölet

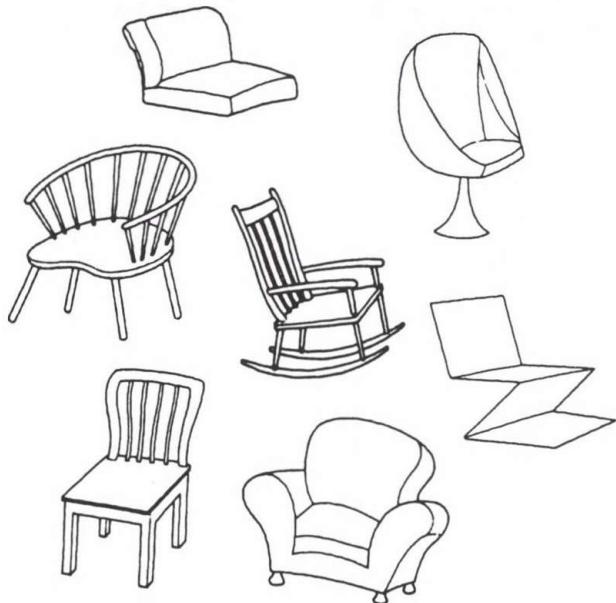
A szemantika nem foglalkozik közvetlen módon a külső világgal vagy annak konceptualizációjával. A nem nyelvi tapasztalás világa a fizikusok, földrajztudósok, pszichológusok és hasonló szakemberek területe. Mint láttuk, arra a kérdésre is csak nehezen tud válaszolni (133. p.), hogyan utal a nyelv erre a külső világra. A modern szemantikát inkább az érdekli, miként viszonyulnak a szavak egymáshoz egy nyelven belül – vagyis a szavak „jelentése”, nem pedig a „jelölete”.

A jelentés és a jelölet megkülönböztetése rendkívül fontos, mert lehetővé teszi, hogy tanulmányozzuk az eseteket, és ilyenből sok van, amikor gond nélkül használunk a dolgok létezési módjának természetesen nem megfelelőt szavakat. A problémát nehéz érzékelni, ha a vizsgálódást egyetlen nyelvre szűkítjük le, de ha azt vizsgáljuk, miként „darabolják fel” a világot a különböző nyelvek, a megkülönböztetés nélkülözhetetlen. A „valóságos” világban például az anyáknak és apáknak fivérek és nővérek vannak. Az angolban (vagy a magyarban) nincsenek külön szavak arra, hogy „az anya fivére”, „apa fivére”, „anya nővére” vagy „apa nővére”, tehát körülírást kell alkalmaznunk az ilyen különbségtétel megfogalmazására. Az ausztráliai pitjanjatjara nyelvben azonban más a helyzet: *ngunytju* = „anya nővére”, *kamuru* = „anya fivére”, *kurntiti* = „apa nővére” és *mama* = „apa fivére”. Zavaró körülmény (az angol gondolkozásmód számára), hogy a *mama* azt is jelenti: „apa”, a *ngunytju* pedig azt is: „anya”. Világos, hogy ugyanazon biológiai rokonságokat a két nyelv különféle módon kezeli. A családi fotók ugyanúgy néznének ki, de a szavaknak különböző a jelentésük:

A jelentést azonban egyetlen nyelven belül is meg kell különböztetnünk a jelölettől ahhoz, hogy megmagyarázhasuk, miért tesz a nyelv a valóságban nem létező felosztásokat. A nővények és állatok takaros tudományos osztályozásai, ahol minden névnek megvan a saját helye a kifejezések rendszerében, egyáltalán nem jellemzők a nyelvre. A minden nap életben olyan szavakat használunk, mint *domb* és *hegy*, *csésze* és *pohár* vagy *patak* és *folyó*, még a valós világ

fogalmai elégége meghatározhatatlanok. Mikor válik egy patakból folyó vagy egy dombból heg? És vajon mindenki megegyezne-e abban, hogy a képeken látható tárgyak közül melyik számít széknek?

Felmerül az a probléma is, miként lehet elmagyarázni egy szó jelentését. Képzeljünk el valakit, aki találkozik a szék szóval, de nem tudja, mit jelent. Az egyik lehetséges eljárás az volna, hogy megmagyarázzuk a jelöletet: odavisszük az illetőt egy székhez, és rámutatunk. Ez azonban csak igen korlátozott segítség, hisz honnét tudná az illető ebből az egyetlen tapasztalatból, hogy a világ milyen más tárgyait hívják még széknek? Azt a helytelen következtetést is levonhatná, hogy amire rámutattunk, az a „fából készült” tulajdonság, vagy a „bútor” fogalma – olyasfajta hiba ez, amit gyermekek gyakran követnek a szókészlet elsajátítása során (42. fej.). Sokkal jobb módszer volna megmagyarázni a szó jelentését egy hozzávetőleges meghatározás segítsével, mondjuk: „négy lábbal és háttámlával rendelkező ülőalkalmatosság”. Egy ilyen definíció lehetővé tenné az illető számára, hogy észlelte a hasonló tulajdonságú tárgyat, s megfelelő módon használja a szót. A meghatározás azután a rokon szavak megismerésével (például *karosszék*, *zsámol*) tovább finomodna. A szótanulásnak ez a folyamata azonban teljes egészében anélkül meg végbe, hogy bármilyen közvetlen utalás történne a való világ tárgyaira: a szavak értelmét kizárolag szavak segítségével magyarázzák meg – egy szótár ennek az eljárásnak logikus kiteljesedése (18. fej.).

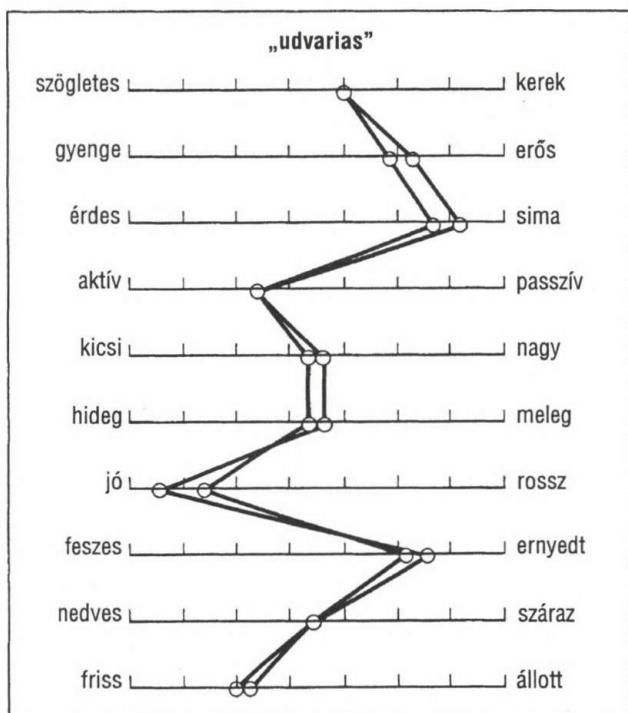
Szemantikai tér

A pszichológusokat is foglalkoztatja a probléma, miként lehet az egyes szavak szemantikai tulajdonságait megállapítani. Számos elképzelés született a szavak különbségeinek megjelenítésére és a szavak közötti pszichológiai „távolság” mérésére.

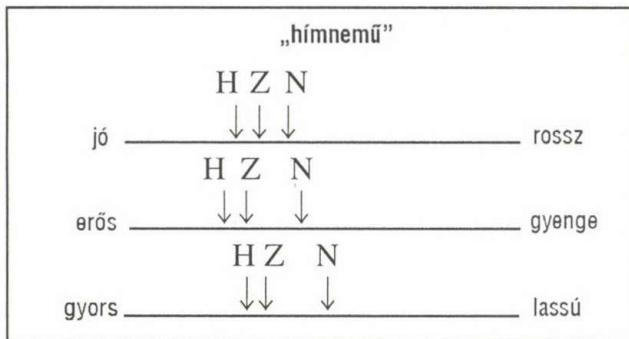
C. E. Osgood, G. Suci és P. Tannenbaum úttörő munkát végzett e területen a *The Measurement of Meaning* (A jelentés mérése, 1957) című műben, mely az „affektív” jelenést, a szavak által kiváltott érzelmi reakciókat vizsgálta. A szavakat egy „szemantikai differenciálás”-nak nevezett vizsgálatnak vetették alá – a név azt az elköpzelést tükrözi, hogy a jelentés különböző dimenzióira bontható. Osgood ezt a módszert egy kérdés-felelet játékhöz hasonlította, melyben valamennyi kérdés (például „jó ez vagy rossz?”, „gyors vagy lassú”, „kicsi vagy nagy?”) azt a célt szolgálja, hogy a fogalmat elhelyezzük a szemantikai térben. A kérdéseket hétpontos skálaként adták meg, az ellentétes melléknevekkel a két végén, mint például:

jó —————— rossz

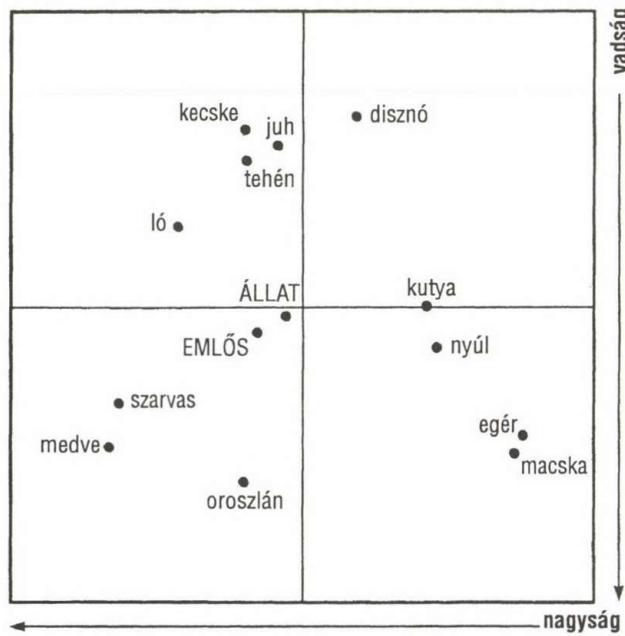
és a vizsgálati személyeknek a tekintetben kellett minősíteniük a szavakat, hol helyezkednének el ezeken a skálákon. Ha úgy érezték, hogy az *autó* például „jó”, akkor a skála „jó” felére tettek jelet; ha „rossz”-nak érezték, a másik felére. Tíz ilyen skálát mutat be az alábbi ábra, megadva két csoport 20 vizsgálati személyének átlagolt válaszait a *udvarias* szóra (forrás: C. E. Osgood, 1952):

A módszert eltérő kultúrák összehasonlítására is alkalmazták. A zaj, például, heves érzelmi reakciókat kiváltó fogalomnak bizonyult a japánok számára, akik általában a skála szélső értékeit választották; ugyanez nem mondható el az amerikaiak vagy a kannada nyelvet beszélő indiánok esetében. A *hínnemű* szó különböző konnotációkat hordoz a hopi (H), zuni (Z) és a navaho (N) indiánok számára, az első két csoport elég közel van egymáshoz (forrás: H. Maclay–E. E. Ware, 1961):

A szemantikai differenciálás módszerének korlátai vannak. Csak a szó által kiváltott érzelmekről nyújt információt, a szó alapjelentéséről nem. Megtudjuk általa például, hogy az *anya* szó „nagyon jó”, „kicsit erős” stb., de nem tudjuk meg, hogy a szó jelentése „felnőtt nőnemű szülő”. Ennek az információnak a megjelenítéséhez más módon kell kezelní a szemantikai teret. Ezt egy olyan eljárás eredményeivel tudjuk bemutatni, melynek során az emberek a szavak közötti hasonlóságot ítélik meg. A következő diagramon emlősök neve van elhelyezve egy térben, ahol a vízszintes dimenzió a méretet, a függőleges pedig a vadságot ábrázolja. (Forrás: L. J. Rips et al., 1973) A nagyobb állatok a bal oldalon láthatók, a vadabbak pedig a diagram alsó részén. Minél hasonlóbb két állat, annál közelebb vannak egymáshoz a téren.

Ezt a nagyon egyszerű elemzést azonban sokkal nehezebb volna olyan szavakra elvégezni, ahol a jelentés releváns dimenziói kevésbé egyértelműek (bútoroknál például). Általában véve azonban a módszer tanulságos, és jelentős kutatási lehetőségeket tartogat.

Szemantikai szerkezet

A szókészlet szemantikai elemzésének egyik legeredményesebb megközelítése a strukturalista elvek alkalmazására (65. fej.) épül. A strukturalista felfogás a nyelvet egységek közötti rendszerszerű kapcsolatok hálózatának tekinti. A fonológiaban például a kapcsolatok a hangok vagy fonémák között állnak fenn (28. fej.). Melyek az ennek megfelelő szemantikai egységek, és hogyan kapcsolódnak egymáshoz?

LEXÉMÁK

A fejezetben mostanáig a „szó” kifejezést használtuk, amikor szemantikai egységekről beszélünk, ez megfelel a hagyományos használatnak. Mi is azonban „a szavak jelentéséről” beszélünk. Ha azonban a szemantikai problémák pontos vizsgálata a célunk, ez a kifejezés nem lesz megfelelő, és egy másikat kell találnunk. Ennek három fő oka van:

1. A „szó” kifejezés alkalmazásai megnehezítik a jelentés tanulmányozását. A *menni*, *megy*, *mentünk*, *menve* alakok „különböző szavaknak” nevezhetők, de szemantikai szempontból ugyanannak a mögöttes egységnek a változatai, a „*megy*” szónak. Ha viszont a variánsokat „szavaknak” nevezzük, hogyan nevezzük el a mögöttes egységet? Annak nem sok értelme van, ha azt mondjuk, hogy „ez a négy szó ugyanannak a szónak négy különböző formája”.
2. A „szó” kifejezés használhatatlan az idiomák vizsgálatakor, melyek szintén jelentésegységek. Gyakran használt példa a *feldobja a talpát* kifejezés. Itt egyetlen jelentésegységgel van dolunk, ami történetesen három szóból áll. Ez esetben is „szónak” nevezni ezt az egységet zavaró lehet, ha utána azzal folytatjuk, hogy ez a szó három szóból áll.
3. A „szó” kifejezést kisajátította a nyelvészeti vizsgálások egy másik területe: a grammatika, ahol kitűnő szolgálatot tesz a mondattan és morfológia kapcsolódási pontján (120. p.).

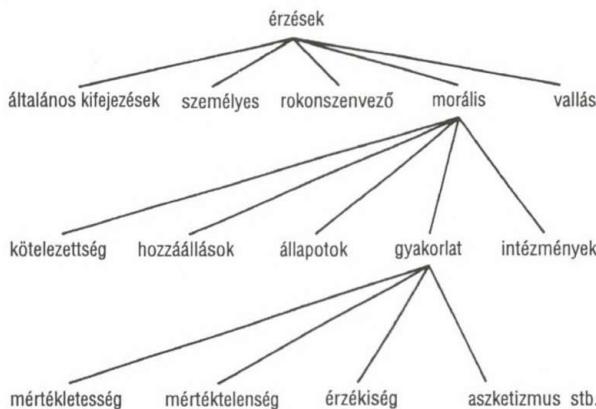
Ezen okok miatt a legtöbb nyelvész, ha a szemantikai elemzés alapegységeiről beszél, inkább egy másik szakkifejezést használ: a *lexéma* és a *lexikai egység* kifejezés egyaránt használatos. Ezek használatával elkerülhető a fentebb említett zavarosság, s azt mondhatjuk, hogy a *MEGY* lexémának több alakváltozata van: a *menni*, *megy* stb. „szavak”. Hasonlóképpen, azt mondhatjuk, hogy a *FELDOBJA A TALPÁT* lexéma három „szót” tartalmaz és így tovább. A szótárakban rendszerint a lexémákat találjuk címszóként felsorolva. Ennek megfelelően ezt a kifejezést fogjuk a fejezet hátralevő részében használni.

Szemantikai mezők

A szóhasználat rendszerezésének egyik lehetséges módja a szókészlet elemeinek „jelentésmezőbe” szervezése. A lexémák mindenek között kölcsönösen kapcsolatban állnak egymással, és sajátos módokon meghatározzák egymást. Például szemantikai mezőt alkotnak a testrészek megnevezésére szolgáló különböző lexémák (*fej*, *nyak*, *váll*

stb.), és ugyanígy a „járművek”, „gyümölcsök”, „szerszámok” vagy „színek” különböző lexémái is. Némelyek szemtől a nyelvek teljes szókészlete mezőkbe szerveződik; valójában viszont nagy különbségeket figyelhetünk meg a szókészlet különböző részei között. Nem okoz nehézséget összegyűjteni valamennyi „testrészre” utaló lexémát, de ugyanezt nagyon nehéz volna megtenni a „zaj” vagy a „dísztípus” lexémáival.

Több filozófus és nyelvész kísérte meg, hogy osztályozza a nyelv fogalmait vagy szavait – például azok, akik a 17. században bekapcsolódtak az univerzáliai keresésébe. Az utóbbi idők leghatásosabb és legnépszerűbb munkája Peter Mark Roget (1779–1869) *Thesaurus* volt, mely 1855-ben jelent meg először. Roget a szókészletet hat fő területre osztotta: *absztrakt relációk*, *tér*, *anyag*, *értelelem*, *akarat* és *érzések*. Mindegyik területet részletes és kimerítő alosztályokra osztotta, s így összesen 1000 szemantikai kategóriát állított fel. A következőképpen néz ki egy ösvény a thesauruson keresztül:

Ezután szócsoportokat sorol fel minden egyes kategórián belül, és szófajok szerint osztályozza őket. Az 1962-es kiadás 625. oldalán például a következő szavakat találjuk a *mértékletesség* kategória egyik alosztályában (a számok a szótár más részeire utalnak; a kulcsszavakat dőlt betűvel jelöljük):

abstainer, total a., teetotaller 948n. *sober person*; prohibitionist, pussyfoot; vegetarian, fruitarian, Pythagorean; Encratite; dieter, banter, faster; enemy of excess, Spartan 945n. *ascetic*.

Egy Roget *Thesaurus*ához hasonló magyar kiadványban az *érzelem*, *hajlam* kategória (*józanság*) alosztálya a következő szavakat tartalmazza (forrás: Póra, é. n., 447. p.):

Józanság

Józanság, tartózkodás, önmegtartóztatás, mértékletesség, józan, tartózkodó, mértékletes; bornemissza, vízissa, szeszellenes. Nem iszik szeszes italt, csakvízzel él, antialkoholista.

Ehhez hasonló thesaurusok számos nyelven készültek, és sok gyakorlati nyelvi tevékenységen hasznos segítségnek bizonyulnak, például a hivatalsszerű írói munkában, a fordít-

tásban vagy a keresztrejtvény-készítésben, illetve -fejtésben. A szemantikus számára azonban ezek korlátozott értékűek, mivel semmilyen információt nem adnak az egyes lexémák jelentésének összefüggéseiről, és a különböző regionális, szociális vagy szakmai nyelvváltozatokból származó elemeiket (8–11. fej.) minden megjegyzés nélkül állítják szembe egymással. Ha a szemantikai mező struktúráját akarjuk tanulmányozni, a lexémák közötti jelentésviszonyok megjelenítéséhez pontosabb eszközre van szükség.

Peter Mark Roget (1779–1869)

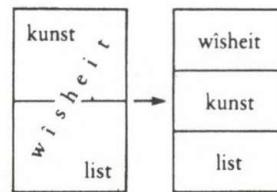
Jelentésviszonyok

Hogyan szerveződnek a nyelvek lexémái? Rendkívül félrevezető, ha mint listára gondolunk rájuk, ahogy azt a szótákokban találjuk. Az alfabetikus sorrendnek semmilyen szemantikai realitása nincs; ellenkezőleg, ez a sorrend lerom-

Jelentésváltozás

A szemantikai mezők első nyelvészeti megközelítése német tudósok nevéhez fűződik az 1930-as évekből. Az első vizsgálatok egyikének (J. Trier, 1934) megközelítése bemutatta, miként változhat az idők során a szemantikai mezők szerkezete. A középfelnémet nyelv „tudás/ismeretek” jelentései kifejezései komoly változásokon mentek keresztül 1200 és 1300 között. 1200-ban a németben nem létezett külön lexéma az eszésség tulajdonságának fogalmára. A nyelv ismert egy *kunst* (udvari készségek) és egy *list* szót (nem udvari készségek), valamint létezett még egy *wisheit* szó is, ami az ismeretek bármilyen formáját jelölte, legyen az udvari vagy nem udvari, világi vagy isteni.

Száz ével később minden megváltozott. A *wisheit* szónak leszűkült a jelentése arra, hogy „vallásos megismerés”; a *kunst* kezdte felvenni a „művészet/készség” jelentést, a *wissen* (modern *Wissen*) pedig egyre inkább a „tudás” jelentésben volt használatos. A *list* szó teljesen kikerült a mezőből, és pejoratív mellékjelentéseket kezdett felvenni (vö. a modern német jelentését, „ravaszság”, „trükk”). Az egész változást a következő ábrán foglalhatjuk össze:

bolja a szemantikai szerkezetet, mert elválasztja egymástól az egymással kapcsolatos lexémákat (például *nagynéni* és *unokaöcs*, vagy *nagy* és *kicsi*). Alternatív elképzelés kidolgozására van inkább szükség, ami megfelel annak az intuícióknak, hogy a lexémák bizonyos csoportjai jelentésükben kapcsolódnak egymáshoz.

A szemantikai szerkezet leírásai sok, lexémák között fennálló jelentésviszonyt különböztetnek meg. Némelyik onnan ered, hogy a lexémák sorozatok tagjaiként fordulnak elő (*szintagmatikus viszonyok*), mások pedig onnan, hogy a lexémák helyettesíthetik egymást (*paradigmatikus viszonyok*) (65. fej.). Például az *Ez nagyon sokat ígérő... volt* mondatban az anyanyelvi beszélők „*tudják*”, hogy a hiányzó szó nagyon korlátozott szóhalmazból kerülhet csak ki (például *alkalom*, *esemény*) hacsak, természetesen, nem valami irodalmi vagy humoros szóhasználattal van dolunk (*Ez nagyon sokat ígérő skótszoknya volt*). Ez a szintagmatikus szemantikai viszony. A következő két mondat közötti kapcsolat viszont paradigmatiskus: *Ez új rádió? Nem, ez régi rádió*. A régi szó felcserélése az új szóval olyan jelentésváltozást eredményez, amit „*ellentétesnek*” érzékelünk.

A paradigmatiskus viszonyok számos típusát azonosították, néhány közülük az iskolai nyelvi tananyag jól ismert része. Ide sorolhatók a következők:

- **Rokonértelműség (szinonímia).** Az ilyen viszonyban álló lexémák jelentése „azonos”, például *fenséges/isteni/fejedelmi, ifjú/fiatalember*. A szinonimák keresése régi iskolai feladat, de azt sem szabad elfelejteni, hogy a lexémáknak nagyon ritkán *pontosan* ugyanaz a jelentésük (ha egyáltalán létezik ilyen). A szinonimák között rendszerint stilisztikai, regionális, érzelmi vagy más különbségek vannak. Figyelembe kell venni a kontextust is: két lexéma rokon értelmű lehet egy bizonyos mondatban, de egészen más jelentésű egy másikban: a *skála* és a *választék* szavak rokonértelműek a *Micsoda széles... a bútoroknak!* mondatban, de a *Milyen... énekel?* mondatban nem.

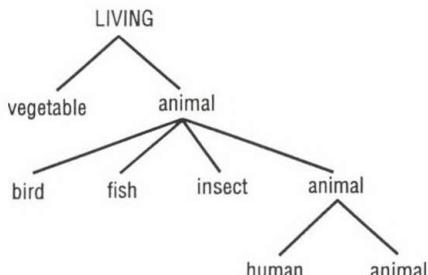
Az „állat”-világ

Az *animal* (állat) szó különös lexéma az angolban, mert alárendelt kifejezések hierarchiájának három szintjén is használható:

1. az élőlények (*living*) felosztásában szemben áll a *vegetable* (növény) lexémával, és magában foglalja a madarakat, halakat és rovarokat;

2. szemben áll a *bird* (madár), *fish* (hal), *insect* (rovar) kifejezéssel, és magában foglalja az embereket és a négylábú állatokat (*beasts*);

3. szemben áll a *human* (ember) lexémával.

- **Hiponímia.** A kifejezés arra a kevésbé ismert viszonyra utal, amely egy specifikusabb (alárendelt) és egy általánosabb (fölérendelt) lexéma között állhat fenn, ilyenkor azt mondhatjuk, hogy „X az Y-ok egyik fajtája”. Például a *rózsa* a *virág* hiponimája, az *autó* a *jármű*. Több lexéma is lehet ugyanannak a fölérendelt kifejezésnek „társ-hiponimája”: *rózsa, árvácska, tulipán...* Ezúttal is hangsúlyoznunk kell, hogy ez az osztályozás a nyelv, nem pedig a valóságos világ sajátja. Az egyes nyelvek eltérnek fölérendelt kifejezései és az ilyen kifejezések alá sorolt hiponimák tekintetében. A klasszikus görögben például az „ács”, az „orvos” és a „fuvolás” lexémák és egyéb más foglalkozások minden demigorsz hiponimái; az angolban és a magyarban azonban nincs egy ennek megfelelő fölérendelt kifejezés. Egyszerűen nincs olyan foglalkozásra utaló kifejezésünk, ami lehetővé tenné, hogy azt mondjuk „a(z) ács/orvos/fuvolás stb. a(z)... egyik fajtája”. Hasonlóképpen, a *potato* „burgonya” szó a *vegetable* „zöldség” hiponimája az angolban, a német azonban a *Kartoffelt* nem tekinti *Gemüsének*. (Forrás: J. Lyons, 1963)

Milyen társaságot kedvelnek a lexémák?

„Madarat tolláról, szót a barátjáról”, mondta J. R. Firth (1890–1960) brit nyelvész 1957-ben, azzal kapcsolatban, hogy a szintagmatikus viszonyban álló lexémák együttes előfordulása (kollokációja) gyakran előre látható. A szóke kollokál a *hajjal*, a *nyájá* a *juhval*, a *nyerítés* a *lóval*. Bizonyos szavak együttes előfordulása teljesen megjósolható, például az angol *spick* és *span* szavaké (*spick and span* [tipptopp]) vagy a magyar *dugába* és *dől* szavaké. Más kollokációk kevésbé láthatók előre: a *levél* szó számos lexémával járhat együtt, például *fa*, *pálma*, *lapu* és (más értelemben) *posta*, *posta*, ír. Megint más lexémák pedig annyira széles körben használatosak, hogy egyáltalán nincsen megjósolható kollokációjuk, például az angol *have* és *get* igéknek.

A kollokációt nem szabad összetéveszteni a „képzettársítással”. A lexémák együttes előfordulásának legtöbbször semmi köze „képzetekekhez”. Azt mondjuk, hogy valaki *sárga* az *irrigásiótól* (nem pedig kék, vörös stb.), bár tulajdonképpen semmi „sárga” nincs az irrigásióban. A *bor* lehet *fehér*, bár a színe *sárgás*.

A kollokációk igen eltérői lehetnek az egyes nyelvekben, ami jelentős nehézséget okoz az idegen nyelvet tanulóknak. A magyar *szembesül* vagy *szembénélz a problémákkal*, az angol viszont *face problems* (a *face* főnévként arcot jelent), a modern héberben pedig valaki „áll a problémák előtt”. A modern héber és a magyar *megfejt az álmodat*, az angol *értelmezni* (*interpret dreams*). A japánban az „inni” ige nemcsak a vízzel és levessel fordul együttesen elő, hanem tablettaival és cigarettával is.

Minél gyakoribb egy kollokáció, annál valószínűbb, hogy „idiomatiskus kifejezésnek” kell tekinteni, olyan kifejezések, amit egy egységgé kettő megtagadunk, és nem mint „részinek összegét”. A franciaiban például *broyer du noir* (szó szerint: öröki a feketéből) azt jelenti, amit az angolban a *to have the blues* („rosszkedvű, „mísz”, szó szerint: kékje van) vagy a *to be browned off* („unja a banánt, elegről van”, szó szerint: el van barnulva), ami igen szemléletes példája a színnevek önkényes használatának.

A kollokációkat nem szabad összekeverni a verbálisan kifejezhető képzetek egyéni összekapcsolásával. A pszichiáter neverőjén „szabadon asszociálhatunk”, a gazdaság szóra *húsvétal*, a *levkára anyával* válaszolva. Ez azonban nem kollokáció, ami olyan kapcsolatot jelent két lexéma között, amit mindenki létrehoz, aki beszéli a nyelvet.

- **Ellentétes értelelem** (antonímia). Ez a viszony az „ellentétes jelentésű” lexémák között áll fenn. Az ellentétes értelmű szavakat gyakran együtt említi a rokon értelműekkel, pedig ezek valójában nagyon különbözök. Valódi szinonimák valószínűleg nem léteznek, az antonimáknak azonban több típusuk létezik. A néhány legfontosabb:
 - *fokozatos* antonimák, például *nagy/kicsi, jó/rossz, amelyek megengedik fokozatok kifejezését* (*nagyon nagy, egészen kicsi stb.*);
 - *nemfokozatos* antonimák (*kiegészítő* kifejezéseknek is nevezik őket), melyek nem engedik meg fokozati különbségek kifejezését, például *nőtlen/házas, nőnemű/hímnemű*, nem beszélhetünk arról, hogy valaki *nagyon hímnemű, egészen házas stb.*, kivéve tréfából;
 - *megfordított* (konverz) kifejezések: kétagú szembenállások, melyek egymástól kölcsönösen függnek, például *ad/vesz, szülő/gyermekek*; az egyik elem feltételezi a másikat.
- **Összeférhetetlenség** (inkompatibilitás). E címszó alatt az ugyanabba a fölérendelt kategóriába tartozó, de egymást kölcsönösen kizáró lexémák csoportjait szokták tárgyalni. Például *piros, zöld* stb. összeférhetetlen lexémák a szín kategórián belül, mert nem lehetne azt mondani, hogy „egyetlen színre gondolok, ami piros és zöld”. Másrészt a *piros* szó nem összeférhetetlen az olyan lexémákkal, mint *kerek* vagy *piszkar* (valami lehet egyidejűleg „piros” és „kerek”). A gyümölcsök, a virágok, a hét napjai és a hangszerök nevei ugyancsak összeférhetetlen csoportnak számítanak. Ezúttal se lepődjünk meg néhány szokatlan nyelvhasználaton: például a *fekete, fehér, szürke* kifejezések nem minden tartoznak a *színek* közé (lásd *fekete-fehér* film vagy televízió), és előfordulhat, hogy nem számít színnek a *piros* (például a snooker játékban, ahol csak akkor játszhatunk a „színes” golyókkal, ha már az összes piros golyóval végeztünk).

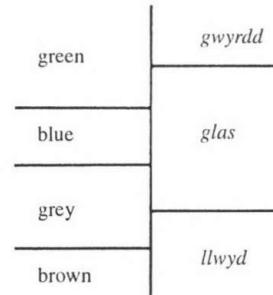
Színlexémák

A színspektrum folyamatos sáv, amelyben nincsenek világos fizikai határok. A szín szemantikai mezője ezért különösen nagy figyelmet keltett a kutatókban, mert nagyon jól szemlélteti az egyes nyelvek szóhasználatának eltéréseit. Az angolban 11 alapszínnek van: *white* (fehér), *black* (fekete), *red* (vörös vagy piros), *green* (zöld), *yellow* (sárga), *blue* (kék), *brown* (barna), *purple* (bíbor), *pink* (rózsaszín), *orange* (narancssárga), *grey* (szürke). Ezzel szemben:

- A latinban nem volt általános lexéma a „barna” vagy „szürke” színre; a modern újlatin formákat (mint a francia *brun, gris*) a germán nyelvekből kölcsönözték. A navahóban egyetlen lexéma van minden szín jelölésére.
- A navaho ugyancsak nem tesz lexikai különbséget a „kék” és a „zöld” között. Másrészt viszont két kifejezést is használ a „fekete” jelölésére; megkülönbözteti a sötétség feketességét az olyan dolgok, mint a szén, feketeszégtől.
- Az orosz kétfajta „kék” színt különböztet meg, *szinyij* és *goluboj*, erre az angolban (és magyarban) körülírást kell használni: *sötétkék* és *égszínek*. Az angol *red* lexémának a magyarban a *piros* és *vörös* felel meg.

- A hanunó nyelvben csak négy alapszínnek létezik, „fekete”, „fehér”, „piros” és „zöld”.
- Néhány új-guineai hegyvidéki nyelvben csak a „fekete” és „fehér” színre van lexéma – talán jobb volna „sötét”-nek és „világos”-nak fordítani ezeket.

Bizonyos nyelvekben a helyzet bonyolultabb annál, hogy szavakban el lehessen mondani, egy térdiagram többet árul el. A velszi irodalmi nyelv például a színspektrum zöldtől barnáig tartó területét egészen másképpen osztja fel, mint az angol:

A modern velszi hasonlít az angolra, ennek ellenére a *glas*-t használják a növekedésre képes dolgok színének megnevezésére (bár máskülönben ugyanazt jelenti, mint a *blue* [kék] szó).

SZÍNUNIVERZÁLÉK?

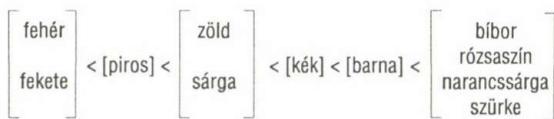
A különböző nyelvek színnevei közötti eltérések nagyon szembetűnk, amiből esetleg azt a következtetést vonhatjuk le, hogy minden nyelvnek teljesen önkényes, egyedi színrendszeré van. Egy 1969-es tanulmányában B. Berlin és P. Kay azonban éppen ennek az ellenkezőjére közöl bizonyítékokat. 98 nyelv színrendszerének tanulmányozása alapján arra a következtetésre jutottak, hogy létezik egy 11 alapszín-kategóriából álló univerzális készlet, és minden nyelv

Elterő elnevezésrendszerek

Egy másik alaposan tanulmányozott szemantikai mező a rokonság terminológia. Itt is érdekes különbségeket találhatunk a nyelvek között:

- A magyarban a 19. századig nem volt szó a *fiú- és lánytestvér* (angol „brother” és „sister”) kifejezésére, bár a nyelv külön szavakat használt a fiatalabb és idősebb testvérek jelölésére (öcs, báty, húg, nővérf). Ma is elég ritka a *fiú*, és a lánytestvérre még most sincs kifejezés.
- A malájban egy általános kifejezés szolgál a *testvér* és az *unokatestvér* jelölésére.
- A svéd nem egy kifejezést használ a *nagypapa* vagy a *nagymama* elnevezésére: *farfar* = „apa apja”, *morfar* = „anya apja”, *farmor* = „apa anyja” és *mormor* = „anya anyja”.
- A ndzsamal nyelvben (Ausztrália) néhány kifejezés generációs távolságot fejez ki, például egy férfi használhatja a *mailis* szót, „apa apja” és „a lánya menyének a lánytestvéré” értelemben egyaránt, mivel minden két generációra van egymástól.
- A latin a következő megkülönböztetéseket tette: „apa fiútestvére” (*patruus*), „apa lánytestvéré” (*matertera*), „anya fiútestvére” (*avunculus*) és „anya lánytestvéré” (*amita*), de az újlatin nyelvek ezeket két alakra redukálták (például a francia *oncle* és *tante* az anyai ág kifejezéseiből származik).

ezt a 11 kategóriát használja, vagy ennél kevesebbet. Az „alapszín” itt azt jelenti, hogy a kifejezés csak egyetlen morfémából áll (ami kizárná például a *világosbarnát* stb.), gyakran használatos (ami kizárná például az angol *indigo* [indigókék] szót), sok tárgyra alkalmazzák (ami kizárná a *szőkét*), és nem része semmilyen más színkategóriának (ami kizárná a piros egyik árnyalatát jelölő *skarlát* szót). Azt is állították (25. p.), hogy ezek az alapszínnevek sorrendbe rendeződnek:

Ha egy nyelvben megtalálható a < jel jobb oldalán álló kifejezés, akkor a nyelvben megtalálható valamennyi bal oldali kifejezés is.

Ezeket a megállapításokat nem mindenki fogadja el. Nem egyszerű feladat adatokat gyűjteni ebben a témaban anyanyelvi beszélőktől, különösen, mivel ítéleteiket befolyásolhatja, ha más nyelvekkel is érintkeznek. Ugyanakkor néhány nyelvben (például az oroszban) úgy tűnik fel, 12 alapszín név található. Mindenesetre a kutatás néhány rendkívül érdekes hasonlóságra mutatott rá a nyelvek egy tág körében.

Poliszémia vagy homonímia?

- A poliszémia (többjelentésűség) olyan esetekre utal, amikor a lexémának egynél több jelentése van; például a *csiga* szó jelenthet puhatestű állatot, hajfüröt, a fül egy részét, emelőeszközöt és játékot. Ha megkérdezik, az emberek gondolkodás nélkül válaszolják: „a *csiga* szónak több különböző jelentése van a magyarban”.
- A homonímia (azonos alakúság) olyan esetekre utal, amikor két vagy több lexémának ugyanaz az alakja: például az ár szó jelenthet szerszámot, árvizet, a vételkor fizetendő összeget és területmértéket. Ez esetben sem kellene sokat várni a válaszra, hogy „ez a magyarban négy különböző jelentése van a magyarban”.

Deixis

Minden nyelv rendelkezik olyan lexémákkal, amelyek csak a beszélő időbeli és térbeli helyzetéhez képest értelmezhetők. Ezeket *deiktikus elemeknek* nevezik (a görög *deiknumi* [mutatni] szó alapján), és a használatukat meghatározó feltételek nagy érdeklődést váltanak ki napjaink szemantikájában. Hárrom fő típus különböztetünk meg:

- Személyes deixis*. A személyes névmások, mint *én* és *te* használata, melyek a diskurzusban részt vevő személyeket azonosítják.
- Térbeli deixis*. Olyan alakok, melyek megkülönböztetik a beszélő helyzetét más személyekhez vagy tárgyakhoz viszonyítva, például *ez/az, itt/ott* (131. p.), *hoz/vizz, jön/megy*. A *jön* például a beszélő irányába történő mozgást jelent – *Gyere ide!* (De nem **Menj ide!*).
- Időbeli deixis*. Olyan formák, melyek az időviszonyokat jelölik a beszélőhöz képest, mint például *most, tegnap, azután*, valamint az igeidőjelöök különböző fajtái.

lönböző szó”. Az ár szó esetében a magyar terminológia szerint szótári homonimákról van szó, de megkülböztetnek *nyelvtani homonimákat* is. Ez esetben a homonímia egy lexéma és egy toldalékolak között vagy két toldalékolak között áll fenn. Az előbbi esetre példa a *légy* főnév és ige, valamint a *vért* főnév, mely homonim a *vér* tárgyesetével; az utóbbi eset áll fenn például az *állatok* esetében (az *állat* és az *áll* főnevekből).

Léteznek lexémák, amelyek csak „félíg” azonosak alakjukban:

- *azonos hangzású szavak* (homofónia), melyeknek ugyanaz a hangalakjuk, de különböző az írásmódjuk, például *hej* és *hely* (ezt használja fel egy Bereményi–Dés sanzon egyik sora: „Hej, az a hely az ott, azóta is sajog, nagyon”). A „nyelvtani” homofóniára példa: *fojtat* és *folytat*, *háncs* és *hánts*, *sújt* és *súlyt*.
- *azonos írásképű szavak* (homográfia), melyeknek ugyanaz az írásképük, de más a kiejtésük. Az angolban ilyen például *wind*, mely a kiejtéstől függően *légmozgást* (/wind/) vagy *görbületet* (/waɪnd/) jelent.

Ez a megkülböztetés elég világosnak látszik, és a szótárok a többertelmi eseteit vagy poliszémiaként, vagy pedig homonímiaként kezelik. Nem mindig egyszerű azonban eldönten, mely esetet állunk szemben, és gyakran a szótárok is eltérő meghatározásokat adnak meg. Vajon a *toll* (madár) és *toll* (írőszköz) két különböző szó, vagy egy szó két jelentéssel? A szótárok általában a második megoldást választják, a közös etimológia alapján. Ugyanakkor az angol *pupil* (tanuló) és a *pupil* (pupilla) szavakat rendszerint külön veszik fel, bár valójában ugyanaz a történeti forrásuk. A francia *voler* (repül) és *voler* (lop) hasonlóak: ma már külön szóként kezelik őket, de mindenkor a latin *volare* szóból származik. Sokszor ellentmondás van a történeti ismérvek és a minden nap intuíció között, amikor a poliszémia és a homonímia eseteit rendszerezünk.

Szemantikai jegyek

A lexikai jelentés tanulmányozásának egyik további módja a lexémák felbontása szemantikai jegyek sorozatára. A *férfi* szó például elemezhető úgy, hogy FELNŐTT, EMBERI ÉS HÍMNEMŰ. A módszert eredetileg antropológusok találták ki különböző kultúrák szókészletének összehasonlítására, a szemantikusok azonban továbbfejlesztették a jelentés elemzésének általános keretévé.

Teljes kapcsolatrendszer írhatók le csupán néhány szemantikai jegy felhasználásával. Például a FELNŐTT/NEM FELNŐTT ÉS HÍMNEMŰ/NÖNEMŰ jegyeket a következőképpen lehet alkalmazni az elemzésben:

férfi (FELNŐTT, HÍMNEMŰ), *nő* (FELNŐTT, NÖNEMŰ)
fiú (NEM FELNŐTT, HÍMNEMŰ), *lány* (NEM FELNŐTT, NÖNEMŰ)

Sok állat esetében találjuk ugyanezeket a szembenállásokat (bár a HÍMNEMŰ/NÖNEMŰ NEM FELNŐTT megkülböztetés többnyire hiányzik).

HÍMNEMŰ	NÖNEMŰ	NEM FELNŐTT
bika	tehén	borjú
kos	jerke	bárány
kan (disznó)	koca	malac

A szemantikai jegyek szerinti elemzésben az ellentéteket rendszerint + és – jelekkel jelölik, és gyakran mátrix formájában ábrázolják. Így a fenti lehetőségek összefoglalására a +HÍMNEMŰ és –HÍMNEMŰ jegyeket használhatnánk (vagy, természetesen, a +NÖNEMŰ és –NÖNEMŰ jegyeket):

	bika	kos	kan	tehén	jerke
HÍMNEMŰ	+	+	+	-	-
NÖNEMŰ	-	-	-	+	+
	koca	borjú	bárány	malac	
HÍMNEMŰ	-	+ -	+ -	+ -	
NÖNEMŰ	+	+ -	+ -	+ -	

Az elemzés érdekesebbé válik, ha a lexémák összetettebbek. A következő mátrix például az emberi mozgást jelentő igék egyik lehetséges ábrázolását adja:

	TERMÉSZETES	SIETŐS	ELŐRE	EGY LÁB MINDIG A FÖLDÖN
sétál	+	-	+	+
menetel	-	+	+	+
szalad	-	+	+	-
sántít	-	-	+	+

Ilyen rendszert használva könnyű észrevenni, mely lexémák hiányoznak egy nyelvből. Például a fenti mátrix azt mutatja, hogy egyetlen olyan lexéma sincs, ami azt fejezné ki, hogy „emberi lény lábat használva hátrafelé mozog”. Másrészt nem minden egyszerű eldöntheti, melyek egy lexéma releváns jegyei, és alkalmazhatók-e bináris (+/-) módon. Vajon az *úszik* ige +SIETŐS vagy –SIETŐS lenne ezen a mátrixon? Vagy, más mezők esetében, vajon a *leves* +ESZIK vagy –ESZIK lenne, és a *zabkása* +FOLYÉKONY vagy –FOLYÉKONY?

Mondatjelentés

A jelentés tanulmányozása fokozatosan az egész nyelven keresztülvezet bennünket, a szemantikai komponens világos elkülönítése pedig valamennyi elméleti keretben nehéz feladat (13. fej.). A hagyományos szemantika elsősorban a szavakat vizsgálta, a modern szemantika azonban egyre jobban érdeklődik a mondatjelentés vagy legalábbis a mondatjelentés azon aspektusai iránt, amelyeket nem lehet az egyes lexémák jelentésének „összegéből” előre megmondani.

- *Prozódiai jelentés*. A mondat prozódiaja (29. fej.) jelen-tősen befolyásolhatja a jelentést. A hangsúly jelentős meg-változása például oda vezethet, hogy a mondat egészen új értelmezést kap. A következő mondatok mindegyike más és más implikációt hordoz, aszerint, hogy a hangsúly (nagybetűkkel jelölve) hova kerül:

- (i) *John's bought a red CAR* (János piros AUTÓT vett – és nem piros biciklit).
- (ii) *John's bought a RED car* (János PIROS autót vett – és nem zöldet).
- (iii) *JOHN's bought a red car* (JÁNOS vett piros autót – és nem Mihály).

A prozódiai jegyek elárulják, hogy a mondat információ-tartalmának mely részét tekinthetjük adottnak, s mely résznek van különleges fontossága (melyik „új”). A magyarban a mondat szórendje a meghatározó a mondat információ-tartalmának tagolásában. A (szakirodalomban *fókusznak* nevezett) azonosítást és egyúttal kizárást implikáló mondatpozíció az ige előtti pozíció, ahogy azt a fenti (i) és (iii) mondatok magyar fordítása is mutatja.

- *Grammatikai jelentés*. A grammatikai elemzés során fel-állított kategóriák szemantikai szempontok alapján is ele-mezhetők. A *Tegnap János olvasott egy könyvet* alanyból, igéből, tárgyból és határozóból áll (126. p.); de elemez-hetjük úgy is, hogy van benne egy „cselekvő”, ami egy bizonyos „dologgal” egy bizonyos „időben” egy bizonyos „cselekvést” végez. Rengeteg minden mondható azokról

Grammatika vagy szemantika?

A szemantika és a grammatica bizonytalan elhatárolása a nyelvészeti elmélet klasszikus problémája. A probléma jól illusztrálható az-za a sok-sok mondattal, amelyeket szokásszerűen használunk, és így félíg-meddig idiomatikusak. Az ilyen mondatok valahol félúton vannak az olyan „egyértelmű” idiomák, mint a *hetet-havat összehord* és a grammatica rendes szabályait követő mondatok között, például *A férfi belerúgott a labdába*.

Egy vizsgálat azokból a szokásszerűen használt kifejezésekben, amelyeket a *gondol*, *gondolkodik* lexémákra épülnek. Néhány ezek közül:

Gondolkozz el rajta, hogy...
 Mit gondolsz?
 Jobbat gondoltam ki.
 Ne gondolj rá.
 Gondold át.
 Nem érdemes rágondolni.
 Az gondoltam, tudod, hogy...
 Én is úgy gondolom...
 Amire én gondolok, az az, hogy...
 Csak hangosan gondolkadtam.
 Ki gondolta volna?
 Mit gondolsz, ki vagy te?
 (Forrás: A. Pawley–F. H. Syder, 1983, 213–214. angol példái)

Némelyek szerint az emberek az ilyen kifejezéseket memorizálják a folyamatos, összefüggő beszéd kiépülési folyamatának részeként (a jelenség kevésbé nyilvánvaló az írott nyelvben). Másrészt viszont ezek a „lexikalisált mondatgyökök”, ahogyan elnevezték őket, nyil-vánvalónan nem annyira „rögzítettek” szerkezetükben, mint a hagyományos idiomák, jelentésük pedig az őket alkotó lexémákból igen pontosan megjósolható (nem úgy, mint mondjuk a *hetet-havat összehordott* idióma esetében). Az eredmény egy olyan nyelvhasználat, amely félúton helyezkedik el a produktív mondattípusokra összpon-tosító grammatika és az egyes lexikai elemek tulajdonságaira kon-trénelő lexikon területe között.

a szemantikai „szerepekről”, melyeket a szintaktikai egységek betöltenek a mondatokban – ez a terület a szemantika és a grammatiska határvilágkére esik.

- *Pragmatikai jelentés.* A mondatnak a diskurzusban betöltött funkcióját is figyelembe kell venni. A *Van egy kréta a padlón* mondat jelentése elég világos; bizonyos helyzetekben azonban ezt ténymegállapításnak értelmezzük („Láttál valahol egy krétát?”), máskor pedig burkolt utasításnak (amikor a tanár rámutat a krétára a gyereknek az osztályban). A mondatok pragmatikai funkcióját a 21. fejezetben tekintjük át, a pragmatika és a szemantika között azonban jelentős átfedések vannak.
- *Társadalmi jelentés.* Egy bizonyos mondat kiválasztása közvetlen hatással lehet a szereplők közötti társadalmi viszonyokra. Olyan benyomásokat kelthetünk és közvetíthetünk ezáltal, mint az udvariasság, durvaság, hozzáértés vagy éppen távolságtartás, s mindez befolyásolhatja helyzetünket és szerepünket a közösségen. A *Hogy gondold, hogy így beszélsz velem?* olyan kérdés, ami szerte-

ágazóbb problémákat vet fel, mint az egyes felhasznált lexémák vagy mondatok jelentése.

- *Propozíciós jelentés.* A modern szemantika talán legfontosabb irányzata a mondat jelentésének vizsgálata filozófiai és logikai fogalmakkal. Ebben a megközelítésben gondosan megkülönböztetik a mondatokat (mint nyelvtani egységeket, 124. p.) a propozícióktól. A propozíció a ki-jelentés témáját azonosító jelentésegység, mely valamilyen tényállást ír le, és kijelentő mondat formáját ölti, például *Mária szereti Mihályt*. Az olyan elméletek, mint az „igazságérték-szemantika”, a mondatokat az általuk kifejezett mögöttes propozíciók alapján elemzik, majd a mögöttes propozíciókat vizsgálják aszerint, hogy a való világhoz viszonyítva igazak-e vagy hamisak. Az elméletek vitatottak, és megértésük nem kis jártasságot kíván a formális logikában. Idővel talán általános magyarázatot tudnak azonban nyújtani a szemantikai megfigyelések számára, amit a területnek mostanáig igencsak nélküleznie kellett.